

İSLAMİ DÖNEM TÜRKÇESİNDE DİNİ TERİMLERİN OLUŞTURULMASI

Fatma Sibel BAYRAKTAR¹

Özet

Türklerin İslamiyeti kabul edişinden yaklaşık dört yüz yıl önce Arapların, en az yüz yıldır da Farısların İslam dini ile ilgili terminolojiyi oluşturup geliştirdikleri bilinmektedir. Yani Türkler İslamiyeti kabul ettiklerinde hazır bir dini terminoloji ile karşılaştılar. Buna rağmen Kutadgu Bilig, Divânü Lügâti't-Türk gibi ilk İslami dönem eserlerinde, dini kavramlara ilişkin Arapça terminolojinin büyük ölçüde Türkçeleştirme yoluna gidildiğini görmekteyiz. Aynı çaba Kur'an tercümelere ve diğere eserlerde de görülmektedir. Türkçede var olan, *Bayat*, *İdi*, *Ugan*, *tapug* vb. sözcükler, sırasıyla *Kadim*, *Rab*, *Kadir*, *ibadet* terimlerine karşılık olarak kullanılmışlardır.

Türkçe dini terimlerin bir kısmı Müslümanlık öncesi inanışlarda da kullanılmaktadır (*kut*, *ıduğ* gibi) bir kısmı ise eski inançlarla ortak kavramlara verilen adlardır: Örneğın *Tengri* kavramına 14. ve 15. yy. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde "*Gök Tanrısı*" şeklinde rastlanmaktadır. *tamug*, *uçmak/uştamak* terimleri hem İslam inancında hem de daha önceki Şamanist ve Burkancı inançlarda aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Bazen Dede Korkut'ta olduğı gibi *Allah Tanrı* şeklinde ikili kullanımlar da gözlenmektedir.

Kutadgu Bilig'de Allah'ın 99 ismine karşılık Türkçe karşılıklar bulunma çabası açıkça görülmektedir: *Bayat: Kadim*, *Törütgen: Halık*, *İğitgen: Rezzak*, *Keçürgen: Gaffar*, *Ugan: Kadir* gibi

Bir çok terimin de birleşik sözcüklerle oluşturulması söz konusudur: *Huri: uçmak kızları*, *ulug gün: kıyamet günü*, *üküş bergen: Vahhab* gibi.

Kelimelere ikincil soyut anlamlar kazandırılarak da Kur'andaki ifadelere karşılıklar bulunmuştur:

orun yok: lâ mekân, *bütüin bol-: Amene 'inanmak, iman etmek'*, *birke büt-: tevhid 'Tanrının birliğine inanma'* gibi

Türkçenin tarihsel metinlerinde geçen, inanışlara ilişkin terimler üzerine kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışmada, bilinen ilk İslami eserlerimiz olan Kutadgu Bilig ve

¹ Yrd.Doç.Dr., Trakya Üniversitesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, fatsibayraktar@gmail.com

Divan ü Lügati't Türk'ten 15. yy Eski Anadolu Türkçesi metinlerine kadar, dini terimlerin hangi gramatik ve leksik yollarla meydana getirilmiş oldukları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslami dönem, dini terimler, Türkçeleştirme, kullanım sıklığı

CREATION OF RELIGIOUS TERMINOLOGY IN ISLAMIC PERIOD TURKISH

Abstract

It is known that Arabs created and have been developing a religious terminology for Islam approximately 400 years before the Turkish conversion to Islam and Persians did the same at least 100 years before this incident. That is, a readymade terminology was available for Turks. Despite this fact we see that the Arab terminology was widely translated into Turkish in such early Islamic period literary works like Kutadgu Bilig and Divânü Lügâti't-Türk. Same effort is observed in Koran translations and other literary works as well. Instead of Arab words *Kadim*, *Rab*, *Kadir*, *ibadet* Turkish equivalents *Bayat*, *İdi*, *Ugan*, *tapug* (*Etenal*, *God*, *Potent*, *worship* repectively), etc. were preferred.

Some Turkish religious terms like *kut*, *ıduğ* had been used for the beliefs and rituals before Islam and some were the names of ancient notions common with Islam: For instance we can see the concept of *Tengri* as “*Gök Tanrısı*-God of Sky” in Old Anatolian Turkish in 14th and 15th centuries. The terms *tamug*, *uçmak/uştamak* –heaven were in the same meaning both in Islam and the in earlier beliefs, Shamanism and Buddhism. Sometimes we encounter binary uses like *Allah Tanrı* as we see in Dede Korkut.

The effort for finding Turkish equivalents for 99 names of Allah in Kutadgu Bilig is quiet obvious: *Bayat*: *Kadim*(*Eternal*), *Törütgen*: *Halık*(*Creator*), *İğitgen*: *Rezzak*(*Nourishing*), *Keçürgen*: *Gaffar*(*Forgiving*), *Ugan*: *Kadir*(*Potent*), etc.

Many compound words were used as equivalents for Arab terms: *Huri*: *uçmak kızları* (*girls of Heaven*), *ulug gün*:*kıyamet günü* (*Day of Judgement*), *üküş bergen*: *Vahhab* (*Benevolent*), etc.

Abstract, secondary meanings were given to the words in order to find equivalents for the expressions in Koran: *orun yok*: *lâ mekân* (*out of place*), *bütüin bol*:- *Amene* 'inanmak,

iman etmek'(to have faith in God), birke büt-: tevhid 'Tanrının birliğine inanma' (to believe in God's oneness), etc.

A comprehensive research has not been made yet on the religious terminology in the historical texts of Turkish language. In this study it is examined in which grammatical and lexical methods the vocabulary on believes was formed from Kutadgu Bilig and Divan ü Lügati't Türk to the texts of Old Anatolian Turkish in 15th century.

Key words: Islamic period, religious terms, translation to Turkish, frequency of use

Giriş

Türklerin tarih boyunca değişik dinlere mensup olmaları, dini terimler konusunda geniş bir kavram alanına sahip olmalarını da sağlamıştır. Uygurcanın Burkancı ve Manici kültürlerin inanç sistemlerine ilişkin kavramları Türkçe sözcüklerle karşıladığı, bu yolla zengin bir çeviri geleneğine, geniş bir dini terminolojik birikime sahip olduğu bilinmektedir. Bu gelenek Karahanlılarda, bu kez kaynak diller Arapça ve Farsça olmak üzere X-XI.yy. larda da devam etmiştir.

Türklerin İslam dinin kabulünün ardından Arapça ve Farsçadan yapılan çeviriler, uyarlamalar ve özgün eserler Türk dili araştırmaları için önemli veri alanlarıdır. Bu eseler dini terminoloji açısından zengin malzeme sunmaktadır. İlk Kur'an tercümelemleri, halka daha net bilgi verebilmek adına Türkçenin öz kaynaklarını terimleştirme yoluna gitmiştir. Bilinen ilk İslami eser olan Kutadgu Bilig İslami kavramlara Türkçe karşılıkların konusunda dilin imkânlarını gözler önüne sermektedir. Kutadgu Bilig'de *Allah, cennet, cehennem, şeytan, melek* gibi Arapça kökenli kelimelerin kullanılmadığı, bunun yerine *Teñri, tamu(g), yek, ferişte* gibi Türkçe ve Farsça ödünçlemelerin kullanıldığı görülmektedir. Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati't Türk'ten çok sonra yazılmış olmasına rağmen Atebetü'l- Hakayık dini terimlerde ilerleme değil gerileme göstermiş, yani Türkçe terimlerin zenginleşmesi gerekirken Arapça terimler tercih edilmiştir.

Din değişiklikleri gibi büyük kültürel dönüşümlerin ardından, yeni kavramların Türkçe öğelerle karşılanması geleneği süreç içinde, farklı sosyo-linguistik düzeylerde ödünç sözcüklerin Türkçe söz varlığı içinde yerini alması ile sonuçlanır. Yeni kültür dairesinin maddi ve manevi hayatla ilgili kavramlarının önce anlam ödünçlemesiyle, ardından sözcük

ödünçlemesiyle karşılanması, Uygurca, Karahanlıca, Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinin ortak özelliğidir. Türk yazı dilleri gramatikal bakımdan Arapça, Farsça ögelere genellikle kapalı; ancak, bu dillerin söz varlığına alabildiğine açık olmuştur. (Bodrogligeti) İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça Farsça kökenli dini terminoloji, satırarası Kur'an çevirileri, uyarlama ve özgün eserler aracılığıyla Türkçeye nüfuz etmeye başlar (Ata)

Bilinen ilk İslami eser olan Kutadgu Bilig, bir yandan Arapça Farsça kökenli dini terminolojinin önünü açarken, bir yandan da satırarası Kur'an çevirileri ile birlikte Türkçenin bu terimleri karşılayabilecek yeteneğe sahip olduğunu gösterir. İlk satırarası Kur'an tercümelerinde çevirmenler İslami terimleri Türkçe leksikal anlamlarıyla kullanmaya adeta her sözcüğün Türkçesini vermeye çalışırken, sonraki dönemlerde bu çabalar yerini doğrudan ödünçlemelere bırakmıştır.

Terimler oluşturulurken pek çok kavramdan, ad aktarmalarından, çağrışımlardan da yararlanıldığı görülmektedir.

1.Dini Terimler:

1.1. Allah'a verilen adlar:

Ağırlık idisi: Allah TİEM 73 254V/7

Bayat: Allah, Tanrı AKT 22b/5, KB 1

Bir idi: Tek Allah TİEM 73 19r/3

Çalab²: Tanrı, Rab TİEM 40 97a/1

Egtülegen³ idi: besleyen doyuran Allah TİEM 73 2v/1

Ertülegli idi: TİEM73 283v/3

İdi/ede/eye/ide/isi/idi/iye: sahip, Allah TİEM73 23br/1, AKT 28b/23, RKT 28/56a3, HKT 23a/8

Küç idisi: Allah, TİEM 73 329v/7 Hz. Davut TİEM 73 330r/7, Hz Muhammet TİEM 73 436 r/1

² Çalab:efendi,dost,sahip,yardımcı

³ egtüle:-besle-, doyur-

Maşrık Magrib idisi: doğunun ve batının sahibi olan Allah TİEM 73 426 v/5

Mekr⁴ kılganlarının yakşırakı: en iyi tuzak kuran Allah TİEM 73 43v/3

Muhsuz ögdilmiş: övgüye değer olan Allah TİEM 73 247 v/3

Ölüg tirtürdeçi: Ölülerini diriltten Allah TİEM 73 297 r/7

Sakış biligilerde terkrek biligli: çabuk hesap veren, çabuk sayan Allah TİEM 73 100v/9

Taşrı: Allah TİEM 73 236 v/6, AKT 12b/9, RKT 33 28a1, HKT 47b/4, MKT 2a/3, TİEM 40 1b/2

Tapıngu: İlah, Tanrı TİEM 73 385 v/8, AKT 38/8, RKT 28/11 b1, HKT 162 a/1

Tapıngu idi: tapılan Allah TİEM 73 253v/4

Teşri: tanrı TİEM 73 413 v/2, AKT 38b/7, RKT 30/53 b2, HKT447 b/9

Terk⁵ kınıgı: Cezalandırması çabuk olan (Allah) TİEM 73 112 v/2

Terk sakışlıgı: Cezalandırması çabuk olan (Allah) TİEM 73 24r/9

Togru tanuk: her şeyi gözetleyen her şeyi kontrol eden (Allah) TİEM 40 261 b/10

Törüdeçi: yaratıcı AKT 9/15

Törütgen: Yaratıcı, Rab TİEM 73 324r/1, RKT 33/63 b1, KB 2

Tözün⁶ idi: Engin kerem sahibi olan Allah TİEM 73 437 v/1

Yaşluklar⁷ erikligi: insanların Rabbi olan Allah TİEM 73 450r/6

Yaşluklar idisi: insanların Rabbi olan Allah TİEM 73 450r/6

Yanut bergen: çok karşılık veren Allah TİEM 73 318 r/5

Yerler kökler erkligi: yerin ve göğün sahibi ve yaratıcısı olan Allah TİEM 73 333 r/2, 339r/9

1.2. Kur'an'da geçen şahıslara verilen adlar

⁴ Mekr: hile

⁵ Terk:tez

⁶ Tözün:yumuşak huylu

⁷ Yaşluk: insan

1.2.a) Peygamberlere verilen adlar:

Agırlıg: Hz. Muhammet TİEM 73 137r/6

Bürgengen: örtünen, gizlenen, Hz. Muhammet TİEM 73 427 v/5

Kilim bürgenikli: örtünen, bürünen: Hz Muhammet TİEM 73 426 v/2

Taırı kulu: Hz. Muhammet TİEM 73 425 v/8

Arıg oğlan: Hz İsa TİEM 73 224r/2

Taıırının oğlu: Hz Üzeyir, Hz. İsa TİEM 73 141 v/6

Balık eyesi/idisi: Hz Yunus BKT 353 b/1, TİEM 73 240 v/3

Çın sözlüğ: doğru sözlü: Hz. Yusuf TİEM 73 177 r/7

Esenlik kişiler: İlyas peygamber ve beraberindekiler TİEM 73 328 r/1

Iyınmış: gönderilmiş: peygamber HKT 361a/8

Resul yani yalavaç: peygamber

Taırı ündeçileri: peygamberler TİEM 73 371 r/1

Yalavaç: peygamber, elçi TİEM 73 259 r/9 HKT 106 b/9, TİEM 40 31 a/7

Yalavaç sawçı:peygamber TİEM 73 226 r/4

Yumuşçı⁸ : elçi, peygamber TİEM 73 207 r/5

1.2.b)Meleklerle verilen adlar:

‘Amel yazıcı Firişte: TİEM 40 221 b/5

Arıg can: Cebrail TİEM 73 10V/6

Korkunçsuz can: Cebrail TİEM 73 273 v/ 3

Ruhu’l Kudüs: Cebrail MKT 29a/9

Ölüm erkligi: Azrail TİEM 73 302 v/6

⁸ Yumuş:haber

Sürülmüş yek: kovulmuş şeytan TİEM 73 193 r/3, AKT 40/6

Yek: şeytan TİEM 73 246v/4, RKT 33/66 b 3

İşler erkligi: işleri (yağmurları, rızıkları dağıtan) taksim eden melekler

tamu ekligi: cehennem bekçisi TİEM 73 345 v/8

tamugluk yarıçileri: cehennem muhafızı olan melekler TİEM 73 427 r/5

Tutuglı: yazıcı melek RKT 34/13 b1

Uçmah kızları: huriler RKT 34/13 b1

Uçmak oğlanı: cennette hizmet eden civanlar TİEM 73 386v/9

Ürüş keş közlüg: irig özlü huriler TİEM 73 386 v/5

Ürüş tenlig: vücutları bembeyaz olan huriler TİEM 73 394 r/4

1.2.c)Diğer:

Kazuklar idisi(Kazıklar sahibi) :Firavun'un lakabı TİEM 73 330r/3

Kudug bodını: Ashab-ı Ress TİEM 73 381 r/7

Musa budunu: İsrailoğulları TİEM 73 286 r/7

Taşı oğlanı: İsrailoğulları TİEM 73 739 r/3

1.3.Cennete verilen adlar:

Adın butsan: Yüksek cennet bahçesi TİEM 73 420 r/4

Amrulgu turgu: cennet TİEM 73 266 r/5

Erüglük: Cennet AKT 14b/7

Menşü uşmahçı: ağaçlı bahçe, cennet TİEM 73 262 r/7

Menşülüg saray: Cennet TİEM 73 350 v/9

Ni'metlig bustan: Cennet TİEM 73 394 v/9

Sakmakluk sarayı: takva sahiplerinin meskeni, cennet RKT 30/43

Esenlik sarayı: cennet

Turgu büstan: Adn cenneti RKT 29/52 a3

Turgu uştmah: Adn cenneti RKT 31/24 a1

Ürüg turgu yer: ebedi kalınacak yer

Uçmah/uçtmah/uçmah/uşmah/uştimah/uştmah: cennet TİEM 73 434 r/9, RKT 26/28 b1, HKT 224 b/4

Ulaş turgu uştmahlar: Adn cenneti RKT 31/58 b2

1.4.Cehenneme verilen adlar:

Agrıtıglı kın tutmak: Cehennem azabına maruz kalmak TİEM 731 19v/4

Köyürgen ot: yanan ateş: Cehennem RKT 33/23 b2

Küyer ot kını: yakan ateş: Cehennem TİEM 73 242 v/3

Küydürken kın: yakan ateş: Cehennem TİEM 73 243 r/4

Oda girmek: Cehenneme girip yanmak TİEM 40 147 a/4

Oda düşmek: Cehenneme girip yanmak TİEM 40 150b/7

Oda yanmak: Cehenneme girip yanmak BKT 637 b/3

Saray yawuzı: cehennem

Tamturulmuş⁹ tañrı otı: Huteme cehennemi TİEM 73 448 r/4

Tamu/tamug: cehennem TİEM 40 212 a/8, TİEM 73 401 v/2

Yawuz tayangu orun: Cehennem TİEM 73 217 r/3

Yawuz yangı yer: Cehennem TİEM 73 376 v/2

Yawuz zulm kılğanların turgu yeri: Cehennem TİEM 73 55 r/8

1.5.Kuran, İncil, Tevrat'a verilen adlar

⁹ Tamturulmak: yakılmak

Adırlı: Tevrat, Kur'an

Agırlanmış bitigler:Kur'an TİEM 73 435v/9

Okıgu: Kur'an-ı Kerim TİEM 73 323 r/8, AKT 5/3, RKT30/19 b1

Ol yarukluk: Kur'an TİEM 73 126 v/8

Rahman idi yadı: Kur'an TİEM 73 360 v/4

Sözde körkükrekni: sözlerin en güzeli; Kur'an TİEM 73 336 r/3

Ulug okıgu: Kur'an TİEM 73 195 v/1

Yad kılgu: Kur'an, zıkr TİEM 73 193 v/4, RKT 30/51 b2

Yarlıg: izin, müsaade, hükm, Kur'an TİEM 73 237r/6

Yaruluk¹⁰: Kur'an TİEM 73 142 r/2, İncil TİEM 73 86 r/3, Tevrat TİEM 73 238 v/2

Çın tutuglu bitig: Tevrat TİEM 73 369 v/7

Musa bitigi:Tevrat TİEM 73 369 v/7

bitilmış yaruk bitig: Zebur TİEM 73 56r/4

Yad¹¹ pend¹²(F+F): (kutsal) kitap RKT 34/49 al

1.6.Kabe'ye verilen adlar:

Agırlık ew: Kabe TİEM 73 191r/6

Ew/ éw/ iw: Kabe TİEM 73 449 v/3, AKT 9b/10, HKT 279 b/2

Evke ugramak: Kabeyi tavaf etmek TİEM 73 18v/5

Ewdin kelinmek: Hicret etmek TİEM 73 18 v/5

Tağrı ewi: Kabe TİEM 73 92 r/3

1.7.Müminlere verilen adlar

¹⁰ Yaruluk: nur, ışık

¹¹ Yad: anma,zikretme

¹² Pend: Öğüt

On eligindin bitig berigiler: defteri sağ taraftan verilenler, cennetlikler TİEM 73 438 r/7

On kol budunları: defteri sağ taraftan verilenler, cennetlikler TİEM 73 396 v/8

Sag yan idileri: uğur sahipleri, kitabı sağ taraftan verilenler TİEM 73 394 v/7

Sakınık: inançlı, mümin AKT 15/8

Taırını bilgen: dindar, zahit RKT 27/50b2

Tapug kılğanlar: Müminler TİEM 73 147r/7

Yanmış kul: Allaha yönelen, doğru yolu bulan kul TİEM 73 381 r/3

1.8.Şirk koşanlara, günahkarlara verilen adlar

Artuk katmak: şirk koşmak TİEM 73 305v/3

Barlamak: Tanrının varlığını ikrar etmek RKT 3758 b2

Buyrukdan çıkıcı: günahkâr TİEM 40 55b/9

Egrilmek: mürted olmak, inkâr etmek TİEM 73 426 r/2

Ortak koşgan: şirk koşan TİEM 73 44 v/5, HKT 126 a/4

Ot idileri: cehennem halkı TİEM 73 316 r/3

Ot iyeleri: Cehennem sakinleri TİEM 7335v/9

Tamug ehli: cehennemlikler TİEM 73 333 r/1

Taırıya iki dimek: Tanrıya ortak koşmak, şirk

Taırgan¹³: inkâr eden RKT 34/78 b2, HKT 48b/3

Taplamaduk: inkâr etmek TİEM 73 291 r/9

Yazgan: günahkâr, asi, itaatsiz HKT 296 b/6

Yüdügli (yükü): günahkâr TİEM 73 335v/4

1.9.Kahinlere verilen adlar

¹³ Taırmak: inkar etmek

Okıp tükürgen: okuyup üfleyerek tedavi eden, üfürükçü HKT 557a/8

Tüy takmış kişi: Kâhin TİEM 73 421v/4

Vahysuz diyici: vahye dayanmadan konuşan (kâhin) TİEM 40 271 b/a

2. Terimlerin Oluşturulma Yolları:

Bu İslami terimlerin oluşturulması için aşağıdaki kelime ve kelime grupları tercih edilmiştir

2.1. Yapım ekleri ile yapılmış İsimler: Oluşturulan İslami terimlerin genellikle sıfatlar türeten +IUğ, +IU, ekleri, meslek ve uğraşma ekleri +çI ile, yoksunluk bildiren +sIz ekleri ile üretildiği gözlenmektedir. Fiilden isim yapan –Ik ekiyle de isimler yapılmıştır Bazen Arapça kelimelere bu ekler getirilerek Türkçeleşmeleri sağlanmıştır.

Açuklug: helal TİEM 73 216r/9

Ağırlıg: Hz. Muhammet TİEM 73 137r/6

‘Aybsuz: El-Cabbar: istediğini yapan RKT 38/32 al

Bedizçi: suret verici, süsleyici, süsleyen KB 4458

Egrilmek: mürted olmak, inkar etmek TİEM 73 426 r/2

Erüglük: Cennet AKT 14b/7

Esizlik: Günah TİEM 73 9/v8

Muñsuz:hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, Allah KB 6

Sakınık: İnançlı, mümin

Tutuglı: yazıcı melek RKT 34/13 b1

Yarlıgayıcı: El afv(bağışlayıcı) TİEM 40 12 b/9

Yaruluk: Kur’an TİEM 73 142 r/2

Yumuşçı : elçi, peygamber TİEM 73 207 r/5

Yüdügli (yükli): günahkar TİEM 73 335v/4

2.2. Sıfat fiil ekleri ile yapılmış İsimler:

Sıfat fiil ekleri tek başlarına sözlüksel malzeme üretmekle görevlendirilmiş, böylece pek çok terim elde edilmiştir. En çok -GAN,-MIŞ, -DUK , -GU kullanılmıştır.

Açgan: El feettah: En doğru hükmü veren RKT 33/46 al

Bolmuş: yaratıkların hepsi KB

Buyrulmuş: Farz RKT 26/3a3

İgidgen:çok rızık veren, Rezzak KB 11-6

Keçürgen:bağışlayan, Gaffar KB 2

Tanğan: inkar eden RKT 34/78 b2, HKT 48b/3

Ugan: dilediğini yapan Kadir KB 2

2.3. İsim Tamlamaları:

Çok miktarda isim tamlamasının dini terim yapmakta aktif olarak kullanıldıklarını görmekteyiz. Bir örneğimizde isim fiil eki +mAk ile tamlama yapılmıştır

Balık eyesi/idisi: Hz Yunus BKT 353 b/1, TIEM 73 240 v/3

Boyun erigli: Müslüman, boynunu eğen, tabi olan RKT 30/19b2

Çın tutuglu bitig: Tevrat TIEM 73 369 v/7

Esenlik sarayı: cennet

Ew bodnı: ehli beyt RKT 32/8 b3

İç taş biligli: El Habir KB 64-4

İdi yarlığı: Allahın buyruğu TIEM 73 365 r/2

Kopmak gün: Kıyamet günü TIEM 73 294 r/4

Kudug bodını: Ashab-ı Ress TIEM 73 381 r/7

Kutlıg tün: kadir gecesi TIEM 73 363 v/3

Küç idisi: Allah TIEM 73 329v/7

Meñglk kni: kıyamet günü TEM 73 382 r/6

Ot idileri: cehennem halkı TEM 73 316 r/3

Otnuğ tamdukı: Cehennem yakıtı TEM 73 38 v/8

lg tırgrdeği: lleri dirilten Allah TEM 73 297 r/7

Tağrının oğı: Hz. Üzeyir, Hz. İsa TEM 73 141 v/6

Soğ yanığ: Ahiret RKT 26/31a1

Söz yanığı: tabir, yorumlama TEM 73 65v/5

Ternek kni : Bir araya getirilme günü, Ahiret TEM 73 411 r/5

Tört iç: dört seğkin eđ, arkadağ, dört halife KB 9-40

Yazuk giderici: kefarete TEM 40 52 b/10

2.4. a. Sıfat tamlamaları:

İsim tamlamaları kadar sıfat tamlamaları da terimlerin oluğturulmasında kullanılmığtır.

Agırlık ew: Kabe TEM 73 191 r/6

Agırlığ idisi: Allah TEM 73 392v/9

Bir idi: Tek Allah TEM 73 19r/3

Karagu bodınlar: Haktan ayrılıp batıla yönelen halklar TEM73 118 v/6

Key¹⁴ erklig: El Kadir HKT 530a/5

rn¹⁵ keğ kzluğ: iriğ zluğ huriler TEM 73 386 v/5

rn tenlig: vücutları bembeyaz olan huriler TEM 73 394 r/4

Yüksek Tağrı: El-Aziz TEM 73 254v/6

¹⁴ Key:çok

¹⁵ ürün:bembeyaz

2.4. b. Sıfat fiil ekleri ile yapılmış sıfat tamlamaları:

Sıfat tamlamalarının büyük bölümü sıfat fiil ekleri ile oluşturulmuşlardır.

Agırlanmış bitigler: Kur'an TİEM 73 435v/9

Bilgen Tanrı: El-Habir: her şeyi bilen HKT 456 a/4

Köyürgen ot: yanan ateş: Cehennem RKT 33/23 b2

Küdezilmiş bitig: Levh'ül Mahfuz TİEM 73 381v/9

Küsüş bilgen idi: El Alim TİEM 73341 v/6

Namaz kılgu yir: namaz kılınacak yer HKT 18a/3

Kovulmuş şeytan TİEM 73341 v/6

Tapıngı idi: tapılan Allah TİEM 73 253v/4

Ürülgen ot: alevlenmiş ateş TİEM 73 59r/2

Yañıla¹⁶ yaratgan: yoktan var eden HKT 415a/1

Yanmış kul: Allaha yönelen, doğru yolu bulan kul TİEM 73 381 r/3

Yanut yangı yer: mükâfat ve sonucu olarak da ebedi cennet TİEM 73 262r/8

Yawuz tayangu orun: Cehennem TİEM 73 217 r/3

Yawuz yangı yer: Cehennem TİEM 73 376 v/2

2.5. a. Sıfat fiil grupları:

Sıfat fiilin sonda olduğu bu gruba dair de pek çok örnek vardır.

Adakın turgan: namaz kılan RKT 34/84a 3

Ayrınt kemişgen: Kur'an TİEM 73 38r/5

Ortak koşgan: şirk koşan TİEM 73 44 v/5, HKT 126 a/4

¹⁶ Yañıla: yeniden, tekrar

Üküş bilgen: El- Alim TİEM 73 142r/5

Taıırını bilgen: dindar, zahit RKT 27/50b2

Taıırı yinçge körgen bilgen: El-Latif, El-Habir TİEM 73 247 v/2

2.5.b. Zarf fiil+ sıfat fiil grupları:

Bu tarz sıfat fiil grubundaki terimlerin birinci unsurları zarf fiil şeklindedir.

Okıp tüwkürgen: okuyup üfleyerek tedavi eden, üfürükçü HKT 557a/8

Yandura koparmış: yeniden diriltten RKT 36/83 a2

2.6. Zarf fiil +İsim grupları:

Bir örneğimiz vardır ki bu da devrik yapıdadır.

Taıırı tuta and: Allah'a and olsun ki: RKT 30/56b3

2.7. İsim+yardımcı fiil:

Bu tamlamaların bir kısmı et- kıl-, ol- gibi yardımcı fiillerle yapılırken, genellikle deyim kategorisinde değerlendirilecek türden tamlamalardır.

Adın Tanrı kılmak: Allahtan başka Tanrı edinmek TİEM 73 207 v/5

Arı olmak: tövbe etmek TİEM 40 162 a/11, bkt 191 b/6

Arıg aymak: tesbih çekmek RKT 38/332 b2

Arka eğmek: rüku TİEM 40 4b/4

Artuk katmak: şirk koşmak TİEM 73 305 v/3

Başlıgın yunmak: yıkanmak, boy abdesti almak TİEM 73 63v/8

Bütün bolmak: inanmak, iman etmek KB 25

Elig tutmak: şefaet etmek KB 30

Evke ugramak: Kabeyi tavaf etmek TİEM 73 18v/5

Kulluk etmek/eylemek/kılmak. İbadet etmek

Küdezmek bermek: Peygamber göndermek

Namazka kopmak: namaz kılmak için kalkmak TİEM 73 75r/8

Oda girmek: Cehenneme girip yanmak TİEM 40 147 a/4

Oda düşmek: Cehenneme girip yanmak TİEM 40 150b/7

Oda yanmak: Cehenneme girip yanmak BKT 637 b/3

Sakışka katılmaz: hesaba gelmez KB 2-20

Taırıya iki dimek: Tanrıya ortak koşmak, şirk

Taırı üze köıül urmak: tevekkül etmek

2.8.Zarf fiil +yardımcı fiil

Anadan tuga bitiyü okuyı bilmeklü: ümmi RKT 28/35 b3

Ökünüp kaytmak: pişman olup tevbe etmek TİEM 73 18v/8

Soyurkap keçürmek: affetmek, bağışlamak KB1

Taırı tapa yanmak: tevbe etmek TİEM 73 266 v/9

2.9.Edat grubu:

İdi atı birle: Allahın Adıyla TİEM 73 235v/3

İç sürici dakı saklayıcı:her şeye nezaret eden, herkesi saklayıp gözetten TİEM 40 104a/10

2.10. Yabancı kelime + Türkçe kelime kuruluşunda olanlar: Bazı Arapça ve Farsça terimler Türkçe eklerle veya yardımcı fiillerle kullanılarak kendileştirilmişlerdir. Bir kısmının eksiz kullanılarak tamlama yapıldığı görülür. Bu grupta çok az örnek bulunmaktadır.

‘Amel yazıcı Firişte(A+T+F) TİEM 40 221 b/5

Maşnrk Magrib idisi: doğunun ve batının sahibi olan Allah TİEM 73 426 v/5

Mekr¹⁷ kılganlarını yakşırakı: en iyi tuzak kuran Allah TİEM 73 43v/3

Ni'metlig bustan : Cennet TİEM 73 394 v/9

Sonuç:

*İslami dönem terimlerinin bir kısmı İslamiyet'ten önce başka anlamları olan sözcüklerdir. Müslümanlıkla birlikte yeni dinin gereği yeni anlamlar kazanırken eski anlamını da korumuştur. (*Ugan*: yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak anlamındaki u- fiilinden –gan ortacı ile türetilerek Esmâü'l Hüsna'dan '*Kadir*' anlamında kullanılmıştır, *Bayat*: eski anlamındaki bu sözcük '*Kadim*' karşılığında kullanılmıştır.)

*Türkçe dini terimler oluşturulurken, Müslümanlık öncesi inanışlarda da kullanılmakta olan bazı kavramları birebir kullanmıştır. (*kut*, *ıduğ* gibi) Bir kısmı ise eski inançlarla ortak kavramlara verilen adlardır: Örneğin *Tağrı*, *Teğri* , *Tamug*, *Uçmak/uştmak* terimleri hem İslam inancında hem de daha önceki Şamanist ve Burkancı inançlarda aynı anlamlarda kullanılmakta idiler.

*İslami dönem eserlerinde kullanılan dini terimlerin Türkçe söz varlığını esas aldığı, bunu yaparken de Arapça anlamlarına bire bir karşılık bulmak amacıyla anlam ödünçlemelerine gidildiği görülmektedir. (*İdi*: A.Rabb (*rabbu'l beyt* 'ev sahibi', '*rabbu'l māl*'ın 'mal sahibi' vb. ilk anlamı '*sahip*'tir. Aynı anlamdaki ET *idi*, İslami dönemde *rabb*'ın çevirisi olarak anlam genişlemesiyle '*Tanrı*, *ilah*' anlamı da kazanır)

*Dini kavramların, mevcut Türkçe söz dağarcığı ile karşılanamadığı durumlarda yeni terimler türetme yoluna gidilmiştir. Terimler oluşturulurken pek çok kavramdan, ad aktarmalarından, çağrışımlardan da yararlanılmıştır.(arıg: kirli olmayan, temiz; *Arıg can*: 'Cebrail', *Balık eyesi*: 'Hz Yunus', *ew*: Kabe, *Bürgengen* (bürünen, gizlenen) 'Hz. Muhammet'

*Bazen çağrışım yoluyla kastedilen anlam metne göre farklı kavramlara denk düşmektedir. *Küç idisi*: 'Allah', 'Hz. Davut', 'Hz Muhammet', *Tağrının oglı*: 'Hz Üzeyir', 'Hz. İsa'

*Bazı terimler durumu ayrıntılı olarak anlatmak için birkaç kelimedenden oluşmuştur.: '*Ürüñ keñ közlüg*', '*Ürüñ tenlig*' , '*Yawuz zulm kılğanlarını turgu yeri*' , '*Sözde körklükrekni*', *Oñ eligindin bitig berigliler*'

¹⁷ Mekr (A.)hile,düzen

*Sıfat fiillerin terim oluşturmakta en aktif rolü üstlendiğini görmekteyiz. Sıfat fiillerin tek başına isim gibi kullanıldıkları: ‘*Buyrulmuş*’, ‘*Tanđan*’ vb., sıfat tamlaması yaptıkları: ‘*Bilgen Tanrı*’, ‘*Köyürgen ot*’ vb. ve sıfat fiil grubu olarak: ‘*Ayrıt kemişgen*’, ‘*Tanđrını bilgen*’ vb. çok miktarda kullanıldıkları gözlenmektedir. Rahatça dini terimlerin belkemiğini sıfat fiiller oluşturur diyebiliriz.

*Bazı terimler de yabancı kelimeler Türkçe yapım ekleri veya yardımcı fiillerle bir derece Türkçeleştirilerek kullanılmışlardır: *Aybsuz*(A+T), *Maşrık Magrib idisi*(A+A+T), *Mekr kılđanlarnıř yakşırakı* (A+T+T), *Ni’metlig*(A+T)*bustan* (F.), *Yad pend* (F.+F) vb.

*Din gibi çok soyut bir konuda meydana getirilmiş olan terimler sözlüğü, bu konuda Türkçenin yetkinliğinin en somut göstergesi sayılmalıdır.

Kısaltmalar:

AKT: Anonim Kur’an Tefsiri

DLT: Divaü Lügati’t Türk

HKT :Hekimoğlu Kur’an Tercümesi

KB: Kutadgu Bilig

MKT: Manisa Kur’an Tercümesi

RKT: Karahanlı Türkçesi Satır-altı Kur’an Tercümesi Ryland nüshası

TİEM 73: Karahanlı Türkçesi Satır-altı Kur’an Tercümesi Türk ve İşlam Eserleri Müzesi No:73

TİEM 40 Türk ve İşlam Eserleri Müzesi No.40

Kaynakça:

Ata A.(2004), *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Ryland Nüshası)Karahanlı Türkçesi Giriş-Metin- Notlar-Dizin*, Ankara, TDK Yay.

Bilgin, A (2005), *"Gök Tanrısı" Terimi Üzerine*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, , C.2, Sayı:4, s.189-197

Caferoğlu A.(2000) *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitabevi

Eker S. (2006) , *Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine*, Bilig, Yaz/ Sayı:38, s.103-122

Küçük M. (2010), *Eski Anadolu Türkçesine Ait (M.1401)Satır Arası İlk Kur'an Tercümesinde Yapı Bilgisi-Tercüme Tekniği- Söz Varlığı* Ankara Üniv. DTCTF Türkoloji Dergisi,s 121-147

Önler Z. (2009), *Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla ilgili Türkçe Terimler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:10, Sayı:16, s.187-197

Özkan M.(2004), *Tarih İçinde Türk Dili*, İstanbul, Filiz Kitabevi

Ünlü S.(2012), *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü*, Konya, Eğitim Yayınevi

Üşenmez E. (2008),*Türkçe İlk Kuran Tercümesi ve Tercümedeki - mak/-mek eki Hakkında*, Akademik Bakış,Sayı:14,s.1-10